

De bewegingsruimte van jongeren

**Aanknopingspunten voor bewegingsbevordering in het
ruimtelijk-recreatieve beleid**

colofon

©Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum, september 2001

Auteurs: ir. R.F.A. Berkers
 ir. F. H. Borms
 drs. A. J. van Golen

In opdracht van: Directie Groene Ruimte en Recreatie van het ministerie van LNV

Uitgever: Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum
 Raamweg 19
 2596 HL Den Haag
 telefoon 070-427 54 54
 fax 070-427 54 13
 e-mail secretariaat@kicrecreatie.agro.nl
 website: www.stichtingrecreatie.nl

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	5
	1.1 Aanleiding	5
	1.2 Doel	6
	1.3 Probleemstelling	6
	1.4 Methode	7
2	Zijn jongeren minder gaan bewegen?	9
	2.1 Beleidsachtergrond	9
	2.2 De verzamelterm jongeren	10
	2.3 Feiten en cijfers	10
	2.4 Specifieke groepen	12
	2.5 Conclusies	13
3	Factoren die de beweging beperken	15
	3.1 Bewegen op school	15
	3.2 Bewegen van en naar school	15
	3.3 Buiten spelen	16
	3.4 Sporten in verenigingen	17
	3.5 Buiten sporten	18
	3.6 Conclusies	18
4	Aanknopingspunten voor LNV	19
	4.1 Recreatiebeleid van LNV	19
	4.2 Oplossingen per categorie	20
	4.3 Wat is een mogelijke rol van LNV?	23
5	Conclusies en aanbevelingen	25
	5.1 Conclusies	25
	5.2 Aanbevelingen	26
	Literatuur	29

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding

In het rapport 'Naar Andere tijden' (1999), van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) wordt beschreven dat de hoeveelheid beschikbare vrijetijd voor jongeren sinds midden jaren '70 fors is gedaald. Naar aanleiding van dit rapport en berichten in de pers dat jongeren steeds minder bewegen, rees bij de directie Groene Ruimte en Recreatie (GRR) de vraag of de mate van bewegen van jongeren daadwerkelijk alarmerend is en of het ministerie van LNV daar haar beleid op moet aanpassen.

Als het waar is dat jongeren te weinig bewegen, oftewel aan 'bewegingsarmoede' leiden, dan is dit zorgwekkend. Een van de nadelen van bewegingsarmoede is dat het overgewicht in de hand werkt, en dat daardoor gezondheidsproblemen kunnen ontstaan. Dit geldt dan niet alleen op korte termijn, want ook de gezondheid op latere leeftijd wordt mede bepaald door het bewegingsgedrag van vandaag.

Bij beweging kan aan verschillende soorten activiteiten worden gedacht: sporten op school, sporten in verenigingsverband, sporten buiten verenigingen om, bijvoorbeeld in de openbare buitenruimte, van en naar school lopen, fietsen of skeeleren en buiten spelen.

Er zijn vele manieren denkbaar waarop beweging door jongeren gestimuleerd kan worden: van uitbreiding van het aantal uren gymles op scholen tot het opzetten van sportactiviteiten in woonwijken. Het stimuleren van dit soort activiteiten behoort niet tot het primaire takenpakket van het Ministerie van LNV. Het recreatiebeleid van LNV heeft wel invloed op de kenmerken van de omgeving. Hier liggen mogelijkheden om in de voorwaardenscheppende sfeer een bijdrage te leveren aan het stimuleren van beweging door jongeren.

De belangstelling van medewerkers van LNV voor de bijdrage die hun ministerie kan leveren aan de recreatieve bewegingsbevordering voor jongeren, is niet nieuw. Jaren geleden speelde binnen het ministerie een discussie over vakleerkrachten voor recreatieve vorming. Daarbij was het de bedoeling dat jongeren op school leerden hoe ze hun vrije tijd konden besteden. Ze moesten weten welke recreatieve mogelijkheden er waren om uit te kiezen. Recenter heeft staatssecretaris Faber van LNV deelgenomen aan een Nationaal Jeugddebat dat jaarlijks door het ministerie van VWS wordt geïnitieerd. Een cruciale vraag tijdens deze discussie was hoe jongeren zich betrokken voelen bij de inrichting van de openbare buitenruimte. Verder zijn er in het kader van de 'Operatie Boomhut' contacten geweest tussen de ministeries van LNV en VWS om jongeren te betrekken bij natuur (Stichting Recreatie/KIC 2000). Tenslotte ondertekende staatssecretaris Faber in 1998 het handvest 'Nederland in Beweging' van de sportkoepelorganisatie NOC*NSF. Daarmee beloofde zij dat zij zich, evenals de circa 400 andere organisaties die het handvest ondertekenden, zal inzetten voor bewegingsbevordering.

1.2 Doel

De vraag is of LNV, naast het oproepen tot een actieve leefstijl, ook daadwerkelijk een bijdrage kan leveren aan bewegingsbevordering.

Het doel van dit rapport is het rapporteren over de mate van beweging van jongeren en het aandragen van ideeën voor de rol die de Directie GRR zou kunnen spelen in het stimuleren van beweging, c.q. het terugdringen van de bewegingsarmoede. Door te kijken of de oude discussie over vakleerkrachten nieuw leven in moet worden geblazen, bijvoorbeeld, en door realisatie van een 'tot beweging uitnodigende' groene omgeving. Daarom is het zaak om te zoeken naar oorzaken van bewegingsarmoede die verband houden met omgevingskenmerken en naar her en der geopperde oplossingen die fysiek-ruimtelijk van aard zijn. Daar kunnen de aanknopingspunten zitten voor een bijdrage vanuit het landelijke recreatiebeleid.

1.3 Probleemstelling

De volgende vraag is leidend voor het onderzoek:

Hoe kan LNV bijdragen aan de bewegingsbevordering van jongeren?

Om deze vraag te beantwoorden is het onderzoek in drie deelvragen opgesplitst:

- Zijn jongeren minder gaan bewegen?
- Wat zijn de belemmeringen voor buiten bewegen door jongeren?
- Kan LNV hier iets aan doen en zo ja, wat?

Zijn jongeren minder gaan bewegen?

Aan de probleemstelling ligt de veronderstelling ten grondslag dat jongeren de laatste jaren minder zijn gaan bewegen. Verschillende instituten hebben hier in de afgelopen 15 jaar over gepubliceerd. Deze publicaties worden geanalyseerd. De resultaten worden met deskundigen op het gebied van jongeren en hun bewegingsgedrag besproken.

Wat zijn de belemmeringen voor buiten bewegen door jongeren?

Los van het antwoord op de eerste deelvraag, waar gekeken wordt hoe het ervoor staat met het sport- en bewegingspatroon van jongeren, wordt hier bekeken welke factoren het bewegen beperken. Voor vijf belangrijke 'bewegingsmomenten' van jongeren is gekeken naar de trends van de laatste jaren en naar verwachtingen voor de toekomst. Hierbij wordt vooral gekeken naar belemmeringen waarvoor oplossingen gezocht kunnen worden die in het bereik van het LNV-beleidsveld liggen. De bedoeling is dus om een verband aan te brengen tussen het bewegingsgedrag van jongeren, de voorwaarden voor beweging en het beleidsveld van LNV, de open lucht c.q. de groene ruimte.

Kan LNV hier iets aan doen en zo ja, wat?

De gevonden (omgevings-)oorzaken worden naast het actuele (recreatie-)beleid van LNV gelegd. Onderzocht wordt of vanuit LNV gestimuleerd kan worden dat gemeenten en provincies de omgeving anders inrichten. Voor de vijf bewegingsmomenten wordt aangegeven hoe de (groene) ruimte gebruiksvriendelijker gemaakt kan worden voor jongeren.

1.4 Methode

Het onderzoek naar cijfers en oorzaken wordt gedaan op basis van bestaande onderzoeksrapporten, Tweede Kamerstukken en andere publicaties over jongeren en hun sportieve tijdsbesteding. De feiten en cijfers zijn voornamelijk afkomstig van het CBS, SCP, JIB (Stichting Jeugd in Beweging), NOC*NSF en NIBUD. Het valt hierbij op dat de rapporten vrijwel allemaal gebaseerd zijn op cijfers uit dezelfde enquêteonderzoeken van het SCP: TBO (TijdsBestedingOnderzoek) en AVO (Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek). Het TBO wordt vanaf 1975 om de vijf jaar uitgevoerd, eerst door het CBS, vanaf 1995 door het SCP. Het AVO wordt sinds 1979 om de vier jaar door het SCP uitgevoerd.

De artikelen en publicaties over het sport- en bewegingsgedrag van jongeren, zoals die van het Nederlands Instituut voor lokale sport en recreatie (voorheen Landelijk Contact (LC)) en het projectbureau JIB, zijn eveneens direct of indirect gebaseerd op de uitkomsten van de twee genoemde tijdsbestedingonderzoeken. Voor aanknopingspunten voor de rol van LNV zijn beleidsstukken en artikelen uit vakbladen geraadpleegd. Daarnaast is een gesprek gevoerd met enkele medewerkers van het projectbureau Jeugd in Beweging (JIB).

2 ZIJN JONGEREN MINDER GAAN BEWEGEN?

Hoe zit het precies met het bewegingsgedrag van de jeugd? De berichtgeving is soms alarmerend. Zo had het NOS-journaal enige tijd geleden een reportage over de school met gemiddeld de dikste kinderen in Nederland. Inspelend op dit soort nieuws-items proberen overheden de mensen tot een actieve leefstijl te bewegen. Voor jongeren is hiervoor specifiek beleid van de ministeries van VWS en OCenW. In dit hoofdstuk wordt dit beleid kort weergegeven. Ook zijn cijfers over het bewegingsgedrag van jongeren op een rij gezet.

2.1 Beleidsachtergrond

Beleid voor bewegingsbevordering vanuit het ministerie van VWS richt zich op verschillende doelgroepen: ouderen, volwassenen van middelbare leeftijd, jongeren en mensen met een chronische ziekte. Voor elk van deze groepen wordt vooral lichaamsbeweging door een actieve leefstijl gestimuleerd. Het gaat niet alleen om stimuleren van reguliere sportbeoefening, maar ook om lichaamsbeweging in het dagelijks leven, zoals fietsen, en op de werkplek (Tweede Kamer, november 1996 p. 38).

Het beleid voor sport en bewegen door jongeren kreeg in 1995 een nieuwe impuls. In dat jaar verscheen een aantal rapporten waarin de onderzoekers hun bezorgdheid uitspraken over de veranderende leefstijl van jongeren: Kwetsbare jongeren en hun toekomst van prof. dr. C. J. M. Schuyt, het Actieplan lichamelijke opvoeding en sport van NOC*NSF en KVLO cs en Jeugd in Beweging van de Raad voor het Jeugdbeleid. Er werd geconstateerd dat er reden was om zich zorgen te maken over de fysieke gezondheid, de integratie in de samenleving en de maatschappelijke betrokkenheid van een groeiend aantal jongeren (Tweede Kamer, december 1995). Naar aanleiding hiervan werd de projectgroep Jeugd in Beweging (kortweg JIB) in het leven geroepen. De basis daarvoor wordt gevormd door twee beleidsbrieven aan de vaste commissies voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport en voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen: de brief van 27 oktober 1995 (24 400 XVI nr. 11), gevolgd door de brief van 20 december 1995 (24 400 XVI nr. 59). Hierin worden de recente bestuursontwikkelingen en visie op sport en bewegen uiteengezet. Op grond van de aanbevelingen in de bovengenoemde rapporten van NOC*NSF/KVLO cs en de Raad voor het Jeugdbeleid zal het jeugdbeleid in hoofdlijnen worden gericht op hun gezondheid en maatschappelijke betrokkenheid. Verder schetst de laatste brief een kader, dat de projectgroep JIB verder uit moest gaan werken. Deze projectgroep kreeg van de toenmalige staatssecretaris voor sport, Terpstra, de volgende doelstellingen mee:

- het richting geven aan toekomstig beleid;
- het bevorderen van de kwaliteit van lichamelijke opvoeding en (school)sport;
- het bevorderen van binding en maatschappelijke betrokkenheid van jongeren;
- het bevorderen van een actieve, op gezondheid gerichte, leefstijl.

De projectgroep zal eind 2001 opgaan in het Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen (NISB).

Deze beleidsaandacht wekt de indruk dat het slecht gesteld is met het sport- en bewegingsgedrag van jongeren. Hierna worden de cijfers over bewegingsgedrag van jongeren nader bekeken, om te bepalen of en waar het mis is. Maar eerst wordt de term jongeren kort belicht. Op welke leeftijd ben je geen jongere meer?

2.2 De verzamelterm jongeren

Iedereen weet globaal wel wie er bedoeld worden met het begrip jongeren. Wanneer onderzoeksrapporten over jongeren worden bestudeerd, is dat echter een stuk minder duidelijk. Verschillende onderzoeksinstellingen gebruiken verschillende cohorten en leeftijdsgrenzen. Zo gebruikt het CBS in het 'Statistisch Jaarboek 2001' (2001a) cohorten van 12-17 en 18-24, die onder deze noemer zouden kunnen vallen. In de publicatie 'Sport in Nederland 1998 (CBS 1998) worden cohorten gebruikt van 12-19 en 20-34. De projectorganisatie Jeugd In Beweging (JIB) richt zich voornamelijk op de groep van 4-18 jaar (JIB, zt). Het NIBUD gaat in het rapport over het 'gedrag en gezondheid van scholieren' (1999) uit van een steekproef van 12-21 jaar. Het SCP hanteert in zijn onderzoek naar Lokaal jeugdbeleid (1999) een bovengrens van 25 jaar.

Ondanks de verschillen in leeftijdsdefinitie, wordt in alle genoemde onderzoeken gesproken over jeugd of jongeren. Voor de juiste interpretatie van onderzoeksgegevens is het soms lastig dat ze van verschillende leeftijdsgrenzen uitgaan. Dit leidt tot een weinig eenduidig beeld en, daaruit voortvloeiend, soms aanvechtbare conclusies. In dit rapport wordt de term jongeren gebruikt zonder een precieze leeftijdsdefinitie te geven. De groep jongeren kenmerkt zich doordat ze voor het grootste deel nog schoolgaand is, maar ook voor een aanzienlijk deel over hun eigen tijd kan beslissen en beschikken. Voor het doel van dit onderzoek: beleidsaanbevelingen voor LNV, is deze globale doelgroep omschrijving voldoende.

2.3 Feiten en cijfers

Voor het beantwoorden van de vraag of er daadwerkelijk sprake is van bewegingsarmoede onder jongeren, is gebruik gemaakt van rapporten van het CBS, JIB, NIBUD, SCP, KUB en Landelijk Contact. Hoewel deze rapporten grotendeels op dezelfde onderzoeken gebaseerd zijn, TBO (Tijdsbestedingonderzoek) en AVO (Aanvullende voorzieningen onderzoek), bevatten deze geen eenduidige conclusies. Door deze tegenstrijdige interpretatie van dezelfde cijfers is het moeilijk een duidelijk beeld te scheppen van hoe het nu werkelijk zit. Bovendien staat sporten, en dan met name sporten in verenigingsverband, centraal in al deze onderzoeken. Naar andere vormen van bewegen, zoals gymles op school, naar school fietsen en basketballen op pleintjes, is aanzienlijk minder onderzoek verricht.

In deze paragraaf worden de resultaten van de belangrijkste onderzoeksrapporten gepresenteerd. De hoofdconclusie wordt elke keer vetgedrukt weergegeven.

In het Nationaal Scholieren Onderzoek 1996 deel 2 (NIBUD, 1996), wordt nauwelijks aandacht besteed aan de sportiviteit van de jongeren. *Er wordt geconstateerd dat er een met de leeftijd afnemend percentage scholieren aan sport doet (van 12-13 jarigen 75% naar 14-16 jarigen 60%) maar ook dat het aantal uren dat men sport met de leeftijd wel toeneemt.* (p. 11)

H. van der Poel en S. Raaijmakers, beiden verbonden aan de vakgroep vrijetijdswetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant, onderzochten de realiteitswaarde van de opvatting over bewegingsarmoede onder jongeren. Daarbij gebruikten zij dezelfde gegevens uit het TBO en AVO. Zij komen tot de conclusie dat *er geen sprake is van verandering in het sport- en bewegingsgedrag van jongeren, zodanig dat (recentelijk) sprake is van afnemende sportdeelname, van een stijgende sport uitval, respectievelijk van een zich uitbreidende bewegingsarmoede* (Mens & Maatschappij 1998; p. 279 en p. 288).

Dit standpunt komt in Sport in Nederland, een beleidsgerichte toekomstverkenning, (M. van den Heuvel en H. van der Poel, 1999) weer naar voren (p. 34). Ook deze studie

constateert de discrepantie tussen de interpretatie van dezelfde cijfers, maar laat die voor wat het is. De auteurs geven een toekomstprognose (tabel 4. 5, blz. 35 waarvan hier een gedeelte weergegeven) waarin zij de *toekomstverwachting* van de sportdeelname afzetten tegen de prognose van de bevolkingsgroei van die groep. Hieruit blijkt dat, voor de groepen 10-14 jarigen en 15-19 jarigen, het gemiddeld aantal uren dat deze jongeren sporten de komende decennia afneemt. Echter, het totale volume van de sportdeelname zal niet afnemen, omdat de groei van het aantal personen in deze leeftijdsgroepen groter is dan dat de deelname per persoon afneemt. Voor de groep 20-40 jarigen treedt zowel een absolute als een relatieve afname van de sportdeelname op.

Tabel 2.1: Veranderingen van de omvang van de Nederlandse bevolking (10-29 jaar) en van de sportdeelname (regressiemethode; index 1995=100)

Leeftijdscategorie	Bevolking (a)		Sportdeelname (b)		Aantal sporters	
	2010	2020	2010	2020	2010	2020
10-14	118,7	107,4	97,2	95,0	1,15	1,02
15-19	112,8	115,5	93,4	88,2	1,05	1,02
20-24	87,7	97,2	92,6	86,3	0,81	0,84
25-29	75,9	84,5	96,7	92,8	0,73	0,78

Bron: Van den Heuvel en Van der Poel 1999

De rapportage van het CBS 'Sport in Nederland' (CBS, 1998), baseert haar cijfers ook op het TBO van 1990 en 1995. De eerste in dit kader relevante tabellen die we hierin tegenkomen (2.21 en 2.22 op respectievelijk pagina 32 en 33) laten zien dat in enkele leeftijdscategorieën sprake is van *enige terugloop in de sportdeelname*, maar over het algemeen is deze beperkt van omvang. De grootste terugloop (van 38% naar 23%) zit in de categorie vrouwen (meisjes) 6-12 jaar die meer dan 6 uur per week sporten. Tabel 2.25 toont sportbeoefening als aandeel van de totale vrijetijdsbesteding. Voor alle leeftijdscategorieën, dus ook voor jongeren blijkt sprake te zijn van een toename tussen 1990 en 1995.

Tabel 2.2: Aandeel van sportbeoefening in de vrijetijdsbesteding (in een week in oktober)

Leeftijd	1990	1995
12-19 jaar	6,1*	7,1
20-34 jaar	3,0	3,2
35-49 jaar	2,6	2,8
50-64 jaar	1,2	1,9
65->	1,0	1,4

*In % van de vrije tijd per week.

Bron: CBS 1998

In 'Naar andere tijden' (SCP, 1999) is in tabel B2.6, (blz. 50) de trend van het sportgedrag van jongeren te zien. Dit rapport laat voor de *sportbeoefening tussen 1975 en 1995 een positieve trend* zien. Wel is er voor jongeren tussen 12 en 19 jaar een trendbreuk aan het einde van de jaren '80.

Tabel 2.3: Tijd besteed aan sportbeoefening, onder categorieën van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995 (in uren per week)

Leeftijdscategorie	Sportbeoefening				
	1975	1980	1985	1990	1995
12-19	1,9	2,3	3,0	2,5	2,9
20-34	0,8	1,0	1,2	1,3	1,3

Bron: SCP (TBO'75-'95)

Uit de publicatie van het SCP 'Nederland in Europa' (2000) blijkt dat onder jongeren van 15 tot 25 jaar [...] de sportdeelname licht bleef groeien (p. 503) Wel daalde de organisatiegraad, steeds minder mensen, dus ook jongeren, sporten in verenigingsverband.

Recente cijfers van het CBS (2001b) leiden tot een iets andere conclusie. De sportdeelname van 6-12 jarigen is heel licht gestegen, die van 13-17 jarigen en 18-24-jarigen is zowel in de periode '91-'95 als in de periode '95-'99 licht gedaald. Het sporten in verenigingsverband is constant voor de 6-12 jarigen en is vrij sterk gedaald onder de 13-17 jarigen en de 18-24 jarigen. Onderstaande tabel geeft meer details.

Tabel 2.4: Sportdeelname onder jongeren (6 –24 jaar)

Leeftijdscategorie	Sportbeoefening			% in verenigingsverband		
	% sportbeoefenaren					
	1991	1995	1999	1991	1995	1999
6-12	88	89	89	76	73	76
13-17	87	86	84	80	74	61
18-24	80	76	78	62	61	56

Bron: CBS, 2001 b

Hoewel sommige van de bovenstaande cijfers anders laten zien, zijn er indirecte aanwijzingen voor een toenemende bewegingsarmoede. Feit is dat in 1996/97 overgewicht onder kinderen vaker voorkwam dan in 1980. Dit duidt erop dat de energie-inname steeds vaker niet in evenwicht is met het verbruik. (Poel, H. van der e.a. 2000) Tussen 1990 en 1997 is binnen de leeftijdscategorie 18-24 vooral het aantal meisjes met overgewicht toegenomen: een stijging van 11% naar 15%. Deze stijging kan niet uitsluitend aan een toenemende lichaamslengte worden toegeschreven. Het aantal jongens tussen 18-24 jaar met overgewicht steeg tussen '90 en '97 van 15% naar 16%. (CBS 1999b)

Het JIB geeft in een interview aan dat de frequentie waarmee jongeren sporten een belangrijke factor is waaraan makkelijk voorbij gegaan wordt. Drie keer een half uur per week hardlopen heeft meer effect heeft dan een keer twee uur. Ook als jongeren enkele uren per week sporten kan dus nog van bewegingsarmoede sprake zijn. Overigens sporten relatief meer jongeren meerdere keren per week, dan volwassenen.

2.4 Specifieke groepen

In de besproken onderzoeken komen de jongeren meestal als collectief aan bod. Er zijn echter verschillen aan te geven tussen jongeren. De sociale leefomgeving, de achtergrondkenmerken, van de kinderen zelf en die van hun ouders spelen een belangrijke rol voor de mate waarin jongeren bewegen. In het bijzonder het

opleidingsniveau van jongeren heeft invloed op de sportkeuze. Ook de etniciteit bepaalt in belangrijke mate of er gesport wordt. Zo doen Marokkaanse meisjes nauwelijks aan sport. (CBS 1999b).

2.5 Conclusies

Geconcludeerd kan worden dat het idee dat jongeren grosso modo te weinig en steeds minder sporten enige correctie behoeft. *De sportdeelname ligt juist voor jongeren tot 24 jaar erg hoog in vergelijking met volwassenen. Voor kinderen tot 12 jaar is bovendien de laatste jaren sprake van een hele lichte stijging. Voor jongeren vanaf 13 is sprake van een lichte daling. Het sporten in verenigingsverband is de laatste jaren sterk gedaald voor jongeren vanaf 13 jaar. De toekomstprognose wijst op een verdere afname van het sporten onder jongeren, zowel binnen als buiten verenigingsverband.*

Als de jongeren als totale groep worden gezien, luidt de conclusie dat deze groep veel sport. *Er zijn echter aanwijzingen dat er subgroepen zijn die nu wel te weinig aan beweging doen. Het gaat dan voornamelijk om allochtonen en kinderen uit lagere sociale milieus. In het volgende hoofdstuk wordt hier nader op ingegaan.*

De in dit hoofdstuk gepresenteerde cijfers gaan puur over sporten. Het is belangrijk dat men zich realiseert dat beweging méér is dan sporten. Cijfers over andere vormen van beweging, zoals buiten spelen en van en naar school bewegen, zijn er niet of nauwelijks. Inzicht hierin zou kunnen bijdragen aan een beter beeld van de tijdsbesteding van jongeren aan verschillende vormen van bewegen. In het volgende hoofdstuk worden enige gegevens over andere vormen van beweging gepresenteerd.

3 FACTOREN DIE DE BEWEGING BEPERKEN

In dit hoofdstuk worden factoren die de mate van beweging negatief beïnvloeden op een rij gezet. Voor dit onderzoek zijn met name die factoren van belang die te maken hebben met kenmerken van de leefomgeving en die het bewegen in de openlucht beïnvloeden. Deze factoren bieden de belangrijkste aanknopingspunten voor LNV. Aan de hand van een vijfdeling in wat in dit rapport genoemd wordt ‘bewegingsmomenten’¹ voor jongeren, is gekeken naar de oorzaken van bewegingsarmoede:

- Bewegen op school (gymles/sporten na school)
- Bewegen naar school (woon/schoolverkeer en andere verplaatsingen)
- Buiten spelen
- Sporten in verenigingen
- Buiten sporten.

3.1 Bewegen op school

In de hiërarchie van bewegingsmomenten van jongeren staat de gymles bovenaan. Door de leerplicht en de gymles als verplicht onderdeel van het onderwijsprogramma, is het bereik groot. De gymles biedt hierdoor een goede mogelijkheid om het gedrag te beïnvloeden.

Vanaf eind jaren '70 en in de jaren '80 is de kwaliteit van de lichamelijke opvoeding op veel scholen, met name basisscholen, achteruit gegaan. Onder invloed van bezuinigingen verdween vaak de vakleerkracht. Op middelbare scholen bleef de vakleerkracht wel behouden en werd vanaf het midden van de jaren '80 lichamelijke opvoeding ook meer serieus genomen. Zo kwamen er leerplannen en werd lichamelijke opvoeding examenkeuzevak. De gymles werd bovendien steeds minder traditioneel; een tendens die nog steeds doorzet. Scholen benaderen sportverenigingen voor sporten die zij zelf niet kunnen aanbieden, zoals kanoën of paardrijden. Er worden zogenaamde clinics gehouden met sporten als Tai Chi of mountainbiken, coaches worden uitgenodigd op scholen en er worden kortingen gegeven op proeflessen bij verenigingen (Groot 2001).

Ook op basisscholen is de laatste jaren een kentering zichtbaar. De lessen zijn minder traditioneel geworden zodat ze meer aansluiten bij de wensen van de kinderen. In de toekomst zullen bovendien alle lessen aan groep 3 tot en met 8 gegeven worden door specialisten. Scholen zullen hiertoe min of meer worden gedwongen. (Bal, 2001) Als het aan Staatssecretaris Vliegenthart (VWS) ligt zijn dit geen ‘traditionele gymlessen’. Zij hield onlangs een pleidooi voor de aanstelling van leraren en buurtwerkers die de kloof tussen scholen en sportverenigingen kunnen verkleinen. Deze gedachte wordt gesteund door de belangrijkste sport- en onderwijsorganisaties die in de nota ‘Beleidsvisie school en sport’ pleiten voor de aanstelling van ‘bewegingsmanagers’. Deze zouden leerlingen meer aan het bewegen moeten krijgen, onder andere door samenwerking tussen scholen en sportverenigingen tot stand te brengen.

3.2 Bewegen van en naar school

Specifieke cijfers over hoe jongeren zich van en naar school bewegen zijn er niet. Een enkel onderzoek laat zich wel uit over het aantal kinderen dat zelfstandig ‘de straat

¹ Omdat jongeren in dit onderzoek zijn gedefinieerd als een groep die in hoofdzaak schoolgaand is, is het bewegen op het werk buiten beschouwing gelaten.

op' mag. Gesteld kan worden dat gemiddeld vanaf acht jaar kinderen van hun ouders/verzorgers zelfstandig kleinere afstanden mogen afleggen en vanaf elf/twaalf jaar ook langere afstanden. Dat begint dan met lopen, driekwart van de kinderen tussen de 4 en 12 jaar woont binnen 1 kilometer van school, daarna veelal op de fiets. Behalve de verplaatsingen van en naar school, zijn uiteraard ook de bewegingen naar sportverenigingen en vriendjes en dergelijke van belang. Er zijn geen cijfers bekend over hoe ver, hoe veel en hoe vaak kinderen vanaf 12 jaar zich verplaatsen. (Montanus 2000)

De indruk bestaat dat kinderen vaker dan voorheen (10 of 15 jaar geleden) door hun ouders met de auto van en naar school en de sportvereniging worden vervoerd. De term 'achterbank-generatie' hangt hiermee samen. Er zijn geen data gevonden waarmee het waarheidsgehalte van deze indruk gestaafd kan worden. Feit is dat het aantal scholen in Nederland het laatste decennium is afgenomen (CBS 1999a) en dat sportaccommodaties soms uit woonwijken zijn verplaatst (Van der Poel z.t.). Dit leidt ertoe dat de afstand van het woonhuis tot de school of sportvereniging toeneemt. Of dit betekent dat jongeren vaker door hun ouders worden gebracht of dat zij juist meer afstand lopend, fietsend of skatend overbruggen, is onbekend. Ook is het onbekend in hoeverre de populariteit van de bromscooters het gebruik van de fiets heeft teruggedrongen.

Skaten heeft de laatste jaren enorm aan populariteit gewonnen, ook naar werk en naar school. Op dit moment zijn er in Nederland zo'n twee miljoen skaters, skeelers, rollerskaters en rolschaatsers (hierna skaters genoemd). Meer dan de helft hiervan bestaat uit jongeren tussen de 4 en 18 jaar. Skaten is gezond. Het geeft plezier, ontspanning en is beter voor de conditie dan joggen. Wel is de verkeersveiligheid een punt van aandacht (3VO, 2001).

3.3 Buiten spelen

Kinderen willen nog altijd graag buiten spelen. Het enorme aanbod aan televisieprogramma's, computerspelletjes en speelgoed heeft de wens om buiten te spelen niet verminderd. Dit blijkt onder andere uit onderzoek door KINDEREN VOORRANG! (1998). Maar liefst 90% van de in dit onderzoek ondervraagde kinderen in de leeftijd van 7 tot 9 jaar vindt buiten spelen leuk. Bij kinderen van 10 tot 11 jaar is dit 71%. Onderzoek in Amsterdam, Utrecht en Nijmegen (in: Schouten, 1998) geeft een vergelijkbaar beeld: de overgrote meerderheid van de kinderen speelt nog steeds even graag buiten als kinderen dat vroeger deden. Desondanks is er een aanzienlijke groep kinderen - vooral in de steden - voor wie buiten spelen niet meer zo vanzelfsprekend is. Van der Spek en Noyon van het bureau Regioplan publiceerden in opdracht van KINDEREN VOORRANG! al in 1993 onderzoeksmateriaal waaruit blijkt dat eenderde van de stadskinderen van 4 tot 12 jaar vrijwel nooit buiten speelt. Kinderen van nu hebben eenvoudigweg minder bewegingsvrijheid, omdat vrije speelruimte in Nederland niet meer vanzelfsprekend is. Het bebouwde oppervlak is de laatste 25 jaar verdubbeld, het aantal auto's (en daarmee de verkeersonveiligheid) is sterk toegenomen en het aantal vierkante meters speelruimte per kind is daarmee steeds verder afgenomen. Jeugdarts Rensen van de GG&GD in Utrecht stelde in 1998: 'In grotere steden is er voor kinderen slechts 4 vierkante meter beschikbaar om te spelen. Een geparkeerde auto heeft ongeveer 10 m² nodig. Dit geeft aardig weer hoeveel bewegingsruimte onze kinderen krijgen.' (SP 2000)

In een onderzoek, gepubliceerd in J/M van september 2000, geeft driekwart van de geënquêteerden aan dat een speelterrein in de buurt ontbreekt. Een constatering die niet rijmt met de werkelijkheid, maar wel aantoont dat de aanwezige voorzieningen niet als reële opties gezien worden. (J/M, 2000). Vooral de binnensteden en de 19de eeuwse wijken, in de praktijk vaak achterstandswijken, zijn veelal probleemgebieden.

Deze wijken zijn gebouwd in een tijd dat speel-, sport- en recreatievoorzieningen geen prioriteit hadden. Bovendien neemt de verkeers- en sociale onveiligheid toe, waardoor kinderen vaak belemmerd worden in het buitenspelen (Poel, van der ea. 2000). Maar ook in nieuwbouwwijken is de situatie vaak niet ideaal. Speelruimte voor kinderen is de sluitpost op vrijwel iedere begroting van projectontwikkelaars, stedenbouwkundigen en architecten (Landelijk Contact 2000).

3.4 Sporten in verenigingen

Individualisering is een belangrijke trend in de sport. Dat begint al op jonge leeftijd. Per sport zijn er wel verschillen, maar de grote uittocht van leden bij verenigingen begint meestal vanaf twaalf jaar. De sporter van de toekomst wil shoppen, iets dat bij verenigingen moeilijk kan omdat daar vaak slechts 1 sport aangeboden wordt. Daarnaast zijn steeds minder sporters bereid zich te binden. Waar de ene het juist een prettige stimulans vindt om regelmatig door de sociale verplichting in actie te moeten komen, ervaart een groeiend aantal juist die verplichting om te trainen, te spelen of 'vrijwilligers'-werk te doen (bardiensten), als een te zware belasting. De uitdaging om deze mensen toch vast te houden of binnen te halen ligt bij de verenigingen en bonden. Deze worden gedwongen samen te werken om zo een breder en gevarieerder sportaanbod te creëren (Landelijk Contact, oktober 1999).

Zoals de in hoofdstuk 2 gepresenteerde CBS-cijfers laten zien, is er voor de jongste jeugd nog weinig aan de hand. Van de 6 tot 12-jarigen zijn met 76% relatief de meeste vertegenwoordigers lid van een sportvereniging. Voor de pubers (60%) en de jonge volwassenen (56%) is het beeld minder positief en bovendien de laatste jaren verslechterd. (CBS 2001b). Het JIB, het NOC*NSF en de individuele sportbonden zijn de aangewezen instanties om, deels samen met overheden, de sportdeelname van jongeren in verenigingsverband te stimuleren. De breedtesport-impuls waaraan rijk, gemeenten en de genoemde organisaties en bijdrage leveren, is hier onder andere voor bedoeld.

Etniciteit speelt een belangrijke rol bij de sportdeelname. Allochtonen zijn over de gehele linie minder vaak lid van een sportvereniging dan het autochtone deel van de bevolking. Allochtone kinderen zijn wel vaker lid van een vereniging dan hun ouders maar nog steeds minder dan autochtone kinderen. Zeker Turkse en Marokkaanse kinderen zijn aanzienlijk minder vaak lid: in 1993 34% tegen 70% van de Nederlandse kinderen. Vooral meisjes van deze etniciteiten zijn nauwelijks bij sportverenigingen te vinden. Van Antilliaanse en Surinaamse meisjes is het deelnamepercentage iets hoger maar nog altijd lager dan van Nederlandse meisjes. Veel allochtone meisjes stoppen met sporten rond de puberteit. Antilliaanse en Surinaamse jongens sporten vrijwel even veel in verenigingsverband als autochtone jongens (Stiggelbout 1997).

Behalve etniciteit beïnvloedt ook het opleidingsniveau van ouders en kinderen het sportgedrag. Kinderen die een LBO- of MAVO-opleiding volgen zijn minder vaak lid van een sportvereniging dan kinderen die een HAVO- of VWO-opleiding volgen. Kinderen van wie de ouders een lager opleidingsniveau hebben, sporten minder dan kinderen wiens ouders hoger opgeleid zijn (Stiggelbout e.a. 1997).

Sportaccommodaties, met name sportvelden, worden vaak verplaatst naar buitenwijken en gemeenten bieden steeds minder vaak sportactiviteiten aan (Tweede Kamer 1997). Deze ontwikkeling treft met name de jongeren in de binnensteden, zeker de allochtonen die hier wonen. Vooral voetbal is populair bij allochtone jongens. Omdat zij minder mobiel zijn dan autochtone jongeren, onder meer door het achterblijvende gebruik van de fiets, treft het verplaatsen van voetbalvelden naar buiten de stad deze groep extra zwaar (Van den Heuvel en Van der Poel 1999).

3.5 Buiten sporten

Sportieve bewegingsvormen in de openlucht, buiten verenigingsverband, kunnen als 'buiten sporten' aangeduid worden. Zoals eerder werd geconstateerd, zijn vooral de jongste sporters, tot 12 jaar, vaak lid van verenigingen. Daarna neemt het aantal verenigingslidmaatschappen af. Dit wordt deels gecompenseerd door het sporten in de openbare ruimte. Het is namelijk vooral de wat oudere jeugd (12-18 jaar) die zich hier sportend vermaakt. Soms zijn pleintjes die vrij zijn van auto's en veldjes die vrij zijn van hondenpoep voldoende. Enige extra voorzieningen zijn wel van waarde: baskets op pleintjes en skeeler- en inline-skating-voorzieningen en doeltjes op veldjes bijvoorbeeld. Er zijn ook voorbeelden van een flexibeler gebruik van de buitenruimte, zoals het concept van 'Haagse Hopjes', met lokaal te gebruiken speelgoed en het Rotterdamse concept Duimdrop, waarbij sportmateriaal buiten wordt uitgeleend op pleintjes in woonwijken en waar activiteitenbegeleiding bij is. Dergelijke initiatieven dragen bij aan een 'sportiever gebruik van de openbare buitenruimte' en aan het bestrijden van bewegingsarmoede.

Gedegen onderzoek naar het sporten op straat en in het park ontbreekt, maar diverse deskundigen hebben de indruk dat dit de laatste jaren is toegenomen. Voetballen en basketballen op pleintjes, joggen en frisbeeën in het park; sport en recreatie groeien steeds meer naar elkaar toe (Van den Heuvel en Van der Poel 1999). Tegelijkertijd geldt dat de kwaliteit van pleinen, straten, groenstroken, trapveldjes en parken onder druk staat. Vooral in oude wijken is de openbare ruimte vaak weinig aantrekkelijk, terwijl hier juist de groepen aanwezig zijn die zich eerder oriënteren op de nabije dan op de verder weg gelegen voorzieningen (Van den Heuvel en Van der Poel 1999).

Eerder werd al opgemerkt dat allochtonen binnen verenigingsverband minder aan sport doen dan autochtonen. Ook sporten buiten verenigingsverband doen zij minder vaak. (Stiggelbout e.a. 1997). Onbekend is in welke mate dit voor jongeren geldt.

3.6 Conclusies

Voor vijf belangrijke 'bewegingsmomenten' van jongeren is gekeken naar de trends van de laatste jaren en naar verwachtingen voor de toekomst. De belangrijkste conclusies per bewegingsmoment zijn:

Het *bewegen op school* heeft kwantitatief maar vooral kwalitatief vanaf het einde van de jaren zeventig tot voor enkele jaren onder druk gestaan, zeker op basisscholen. De laatste jaren zitten de lessen lichamelijke opvoeding kwalitatief in de lift. De verwachting is dat deze *positieve tendens* zich in de toekomst zal doorzetten.

De *indruk* bestaat dat het *bewegen naar school* en naar andere plekken al enige jaren een *dalende tendens* vertoont.

Buiten spelen is bij kinderen onverminderd populair. De *mogelijkheden* staan echter onder zware *druk*, zeker in oudere wijken. Ook in nieuwe wijken krijgen kinderen relatief weinig ruimte.

Jongeren tussen 13 en 24 sporten steeds minder binnen verenigingen. Dit hangt samen met de *individualisering* maar waarschijnlijk ook met het feit dat *accommodaties* steeds vaker *verplaatst* worden naar buiten de steden. Vooral in oude binnensteden is dit het geval. Dit treft kinderen uit allochtone gezinnen relatief zwaar.

De *indruk* bestaat dat het *buiten sporten toeneemt*. Voor de 13 tot 24 jarigen compenseert dit deels de afname van georganiseerd sporten.

4 AANKNOPINGSPUNTEN VOOR LNV

In dit hoofdstuk worden de factoren die van invloed zijn op de mate van beweging van jongeren gerelateerd aan het recreatiebeleid van LNV. Eerst worden de hoofdlijnen van dit beleid beschreven. Daarna worden voor de vijf onderscheiden bewegingsmomenten van jongeren passende oplossingen gepresenteerd.

4.1 Recreatiebeleid van LNV

LNV richt zich van oudsher met haar recreatiebeleid vooral op de groene ruimte. Groen is een verzamelnaam die bij het ministerie van LNV verschillende ladingen dekt. Agrarisch groen, natuur, bos, landschap en recreatiegebieden kunnen er toe gerekend worden. Verder maakt 'blauw' in de vorm van bijvoorbeeld natte natuur of vaarroutes onderdeel uit van het 'groen'.

LNV speelt zelf een primaire rol bij de aanleg van recreatievoorzieningen in landinrichtingsprojecten en bij de aanleg van zogenaamde Strategische Groen Projecten (SGP's). Deze gebieden bevinden zich vooral buiten de bebouwde kom. Daarnaast investeert LNV gedecentraliseerd - oftewel via gemeenten en provincies - in aanleg van nieuw groen en in versterking van de kwaliteit van bestaand groen in woonwijken en rond de kernen. Vooral het verbeteren van verbindingen tussen groengebieden, de zogenaamde groen/blauwe dooradering, krijgt veel aandacht van LNV.

Voor recreatief gebruik van het groen richt het beleid zich - ook weer via andere actoren - op verbetering van landelijke routenetwerken voor wandelen, fietsen en varen. Openstelling en medegebruik van agrarisch landschap en natuurgebieden zijn daarbij belangrijke beleidsdoelen. In de nota's 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' (LNV e.a. 2000b) en 'Voedsel en groen' (LNV 2000c) wordt het belang van goede recreatieve mogelijkheden in het landelijk gebied nog eens bevestigd. 'De kunst is om natuur en recreatie maximaal te laten samengaan op een manier waarop zowel mensen als planten en dieren voldoende aan hun trekken komen. Daarvoor is nodig dat natuur ook meer vanuit wensen van mensen en met mensen wordt vormgegeven.' (LNV e.a. 2000b, p. 17)

Als het gaat om recreatie in de natuur, hanteert LNV veelal het voorzorgprincipe: nee, tenzij. Dit leidt ertoe dat extensieve recreatievoorzieningen, zoals fiets- en wandelpaden, veelvuldig tot stand zijn gekomen, maar dat dit veel minder het geval is voor intensievere voorzieningen en voorzieningen voor nieuwe activiteiten. Het zijn juist deze voorzieningen, zoals survivalparcours of ATB-routes, die door jongeren gewaardeerd worden. Een consequente vertaling van de nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' in maatregelen, zal betekenen dat deze intensievere activiteiten in de toekomst meer kansen krijgen.

De laatste jaren is het ministerie van LNV minder eenzijdig gericht op het landelijk gebied. Bestuurlijke signalen over de betekenis van recreatie en groen in de stad gaven hiervoor de doorslag. Uit de interne LNV-nota 'Recreatie in kort bestek, Een analyse van positie en kansen van komend LNV-beleid' (1998) blijkt dat er meer oog kwam voor het leveren van een bijdrage aan de omgevingskenmerken van de woon- en leefomgeving. Dichtbij de woning (tot 400 m afstand) zijn nodig: plaatsen om te spelen, rond te hangen en paden om een wandeling te maken, de hond uit te laten of te joggen. Dit vraagt openbare speelveldjes en trapveldjes voor kinderen, goede en veilige groene verbindingen naar scholen, winkels en andere voorzieningen voor iedereen. Wat verder weg, maar wel in de stad, zijn parken nodig met allerlei mogelijkheden voor iedereen. (LNV, 1998 p. 8) De nota heeft mede geleid tot de nu

lopende impuls in het kader van het grote stedenbeleid 'Groen in en om de stad' (GIOS). Het Rijk wil in het kader van GIOS meer groen ontwikkelen, de belevingswaarde van het groen in en om de stad verbeteren, de natuurwaarde verhogen en het groen meer en beter geschikt maken voor recreatie en sport. (LNV en VROM, 1999) Wat betreft de recreatie- en sportvoorzieningen gaat de aandacht meer dan gemiddeld naar de groepen die meer dan gemiddeld zijn aangewezen op recreatievoorzieningen dichtbij huis, zoals jongeren en allochtonen, zo staat in de recent verschenen Beleidsbrief Toerisme en Recreatie (LNV en EZ, 2001a).

Naast de toegenomen aandacht voor de stad is het opvallend dat het recreatiebeleid een aantal jaren sinds het verschijnen van de laatste officiële recreatienota 'Kiezen voor Recreatie' (1993) steeds integraler wordt benaderd. Het beleid richt zich steeds meer op sectoroverstijgende onderwerpen waarbij recreatie één van de elementen is. Dat komt terug in thema's als: samenhangende rood-groene ontwikkeling (delta metropool), recreatie dicht bij huis, plattelandsvernieuwing (Stichting Recreatie/KIC 1998 p.25) en breedtesport (LNV en EZ 2001a). Recreatiebeleid is duidelijker dan ooit onderdeel van beleid voor de woon- en leefomgeving.

In de notitie ' Licht op groen' (LNV, 2000a p. 11) worden vier schaalniveaus van de woon- en leefomgeving onderscheiden: de eigen buurt of wijk, de directe omgeving van de woonplaats, de eigen regio voor dagjes uit en verder weg gelegen gebieden voor weekends. Er wordt in de notitie voor gepleit dat in de wijk investeringen in de zogenaamde sociale infrastructuur (voorzieningen en organisaties die mensen aan elkaar binden) samengaan met die in groene infrastructuur. Daarbij moet ook oog zijn voor wensen van specifieke bevolkingsgroepen.

Overigens moet de groene infrastructuur niet alleen gerelateerd worden aan sociale infrastructuur, maar ook aan concurrerende fysieke infrastructuur. Nieuwe infrastructuur voor verkeer en vervoer, bedrijventerreinen en Vinex-locaties vormen de grootste bedreigingen voor de kwaliteit van recreatie indien deze nieuwe infrastructuur niet gepaard gaat met de ontwikkeling van een groene infrastructuur. (LNV 1998).

4.2 Oplossingen per categorie

Uit de feiten en cijfers (hoofdstuk 2) en de kenschets per bewegingsmoment (hoofdstuk 3) blijkt dat het wenselijk is dat jongeren meer gaan bewegen en dat knelpunten, vaak van fysiek-ruimtelijke aard, het bewegen momenteel in negatieve zin beïnvloeden. In deze paragraaf worden per bewegingsmoment mogelijke oplossingen aangedragen. Hierbij ligt de nadruk op oplossingsrichtingen die in de invloedssfeer liggen van het Ministerie van LNV .

Bewegen op school

De laatste jaren is de aandacht van scholen en overheden voor lichamelijke opvoeding binnen de schooluren toegenomen. Dit heeft geleid tot kwalitatief beter onderwijs in dit vak en tot lessen die beter aansluiten bij de voorkeuren van de hedendaagse jeugd. De verwachting is dat deze positieve tendens zich zal voortzetten de komende jaren. Het Ministerie van VWS en enkele belangrijke sport- en onderwijsorganisaties willen dat gymleraren 'bewegingsmanager' worden die jongeren nog nadrukkelijker kennis laten maken met allerlei manieren van sport en beweging. De jeugd moet zó enthousiast worden voor sporten, en de drempel om bij een vereniging aan te kloppen moet zó laag zijn, dat meer jongeren ook buiten schooltijd gaan sporten.

In aansluiting op de huidige discussie over de bewegingsmanagers, is het goed om te refereren aan een discussie die eind jaren '80 werd gevoerd door het Ministerie van LNV. De Stichting Recreatie maakte toentertijd lespakketten onder de titel 'Kennen

om te kunnen kiezen'. Het doel was om de schooljeugd beter bekend te maken met recreatieve mogelijkheden. "Een belangrijk aspect van vrije tijd is keuzevrijheid van handelen. Omdat door verplichtingen deze keuzevrijheid erg beperkt wordt, is het van groot belang kennis te hebben van deze beperkingen en de mogelijkheden. Maar daarnaast ook de vaardigheden te ontwikkelen om de mogelijkheden te benutten of te vergroten". (Duim, Van der, in Recreatie nr.5 1987) Het achterliggende idee was, dat er veel mogelijkheden zijn om vrijetijd te besteden, maar dat er op school onvoldoende wordt geleerd daarmee om te gaan. (Duim, Van der, in Recreatie en Toerisme, nr. 4 1991) Het bevorderen van het bewegingsgedrag was één van de onderdelen van dit lespakket.

Het is wenselijk om de ideeën uit 'Kennen om te kunnen kiezen' *up to date* te maken en bij de discussie over de 'bewegingsmanagers' te betrekken. Het actief erop uit trekken in het groen, bijvoorbeeld met de mountainbike, zou onderdeel kunnen zijn van de lessen. De 'bewegingsmanagers' zouden aldus een taakveld kunnen krijgen dat breder is dan sport.

Bewegen naar school

Er is niet vastgesteld of kinderen meer of minder afstand afleggen dan voorheen, lopend, fietsend of skatend, naar school of naar bijvoorbeeld de sportvereniging. In zijn algemeenheid kan wel worden gesteld dat één factor het zelfstandig over straat gaan van (jonge) kinderen in sterke mate beïnvloedt: de verkeersveiligheid. Brede trottoirs, vrijliggende fietspaden, bij voorkeur 'skater-vriendelijk', en veilige oversteekplaatsen op belangrijke routes van kinderen zijn belangrijke aspecten. Vergroting van de verkeersveiligheid zal een positieve invloed hebben op deze vorm van bewegen. Naast het voorkomen van verkeersslachtoffers vormt dit een extra argument om veilige routes voor langzaam verkeer te creëren. LNV kan dit argument samen met VWS en O,C&W bij V&W onder de aandacht brengen.

Een andere belangrijke factor is de afstand tussen woonhuis en school of sportvereniging.

De locatie van sportcomplexen is in dit verband een toenemend punt van zorg. Het Ministerie van LNV kan er aan bijdragen dat niet steeds meer accommodaties verplaatst worden. Verderop in deze paragraaf wordt hier nader op ingegaan. Daar waar sportaccommodaties wel ver van de woonwijken liggen, zijn goede verbindingen essentieel. In het kader van de groen-blauwe dooradering zijn voor LNV mogelijkheden aanwezig om bij te dragen aan de totstandkoming van korte, veilige verbindingen.

Buiten spelen

Met name in de oudere stadswijken zijn de speelvoorzieningen kwantitatief en kwalitatief onder de maat. Meer veldjes en pleintjes die verkeersveilig en sociaal veilig zijn, zijn hier gewenst. In nieuwe wijken is de situatie beter, maar nog altijd onvoldoende. De rijksoverheid heeft aandacht voor deze problematiek, met name via het project 'Groen in en om de stad' (GIOS) van de Ministeries van LNV en VROM. Het Rijk denkt in het kader van GIOS mee met gemeenten, adviseert hen, brengt voorbeeldprojecten onder de aandacht en draagt financieel bij aan concrete projecten.

Het GIOS-instrumentarium is belangrijk, maar biedt onvoldoende garanties voor het tot stand komen van voldoende bewegingsruimte voor de jeugd. In de eerste plaats omdat het beleid zich niet op alle gemeenten richt maar uitsluitend op de 30 grootste, in de tweede plaats omdat het voor lokale actoren geen verplichtingen met zich meebrengt. De praktijk toont dat gemeenten en projectontwikkelaars er niet in slagen om voldoende groen en speelruimte tot stand te brengen. Mogelijk dat landelijke richtlijnen deze praktijksituatie kunnen veranderen.

Als bouwsteen voor het Structuurschema Groene Ruimte 2 heeft de Stichting Recreatie recent een studie afgerond naar groennormen (Stichting Recreatie/KIC 2001c). Het betreft een inventarisatie van beschikbare normen en interviews over de wenselijkheid van toepassing ervan. De resultaten van dit onderzoek zijn in dit kader zeer nuttig. Ook een door het NUSO ontwikkelde norm voor buitenspeelruimte is hier van belang. Volgens deze norm zou in woonwijken 3% van het grondoppervlak voor speelruimte bestemd moeten worden. Dergelijke normen zouden als dringend advies aan gemeenten kunnen worden voorgelegd maar ook een dwingend karakter kunnen krijgen. In de Tweede Kamer pleit de Socialistische Partij voor dit laatste. Deze partij werkt aan een initiatiefwet voor Buitenspeelruimte waarin deze NUSO-norm centraal staat. Deze wet zou gemeenten moeten verplichten om voldoende bewegingsruimte in en om woonwijken te scheppen. De SP verwacht dat in nieuwe woonwijken en bij reconstructie van bestaande wijken hierdoor de norm van 3% afgedwongen kan worden. Voor bestaande wijken die niet 'op de schop gaan' biedt de wet geen oplossing. (www.sp.nl)

Bij buiten spelen is sociale veiligheid een punt van aandacht. Hier ligt met name een rol voor het Ministerie BZK. Het Ministerie LNV kan wel bijdragen aan de totstandkoming van een veiligheidsverhogende inrichting van de groene gebruiksruimte. Zo zou LNV voorlichtingsmateriaal over dit thema kunnen maken voor terreinbeheerders.²

Sporten in verenigingen

Onder de jeugd vanaf 13 jaar neemt het sporten in verenigingsverband de laatste jaren af. Voor een deel hangt dit samen met de individualisering, een trend die breed in de samenleving speelt. Voor de Rijksoverheid zijn de mogelijkheden zeer beperkt om deze trend om te buigen, mocht dat al wenselijk geacht worden. Mogelijk kan het Rijk, waaronder LNV, bijdragen aan de zelforganisatie van jongeren. Het JIB heeft de mogelijkheden voor zelforganisatie verkend.

Een ander aspect dat het sporten in verenigingsverband negatief beïnvloedt, is het feit dat accommodaties steeds vaker verplaatst worden naar locaties buiten de woonwijken. Gemeenten kiezen er vaak voor om de dure gronden met kantoorpanden te bebouwen en de sport- en recreatievoorzieningen naar een locatie verder van de wooncentra vandaan te verplaatsen. Hier heeft de Rijksoverheid wel invloed op. De ministeries van LNV, VROM en VWS kunnen met gemeenten meedenken, adviseren en voorbeeldprojecten³ onder de aandacht brengen. Daarnaast kan bevorderd of verplicht gesteld worden dat gemeenten bij de ontwikkeling van nieuwe bestemmingsplannen een toets inbouwen, waarbij de gevolgen voor bestaande sportvoorzieningen in beeld worden gebracht. Ook voor plannen voor nieuwe woonwijken kan een verplichting bestaan om een bepaalde hoeveelheid ruimte te reserveren voor sport- en speelvoorzieningen. Provincies zouden kunnen toezien op naleving van de normen.

Buiten sporten

Voor de mogelijkheden voor buiten sporten geldt hetzelfde als voor buiten spelen: Op buurt- of wijkniveau moeten voldoende mogelijkheden zijn. Hierbij wordt gedacht aan voorzieningen als trapveldjes, verharde tennisbanen en basketballpleinen. Maar ook minder geïjkte voorzieningen zijn denkbaar: kanovoorzieningen in de stad of schaatsbanen bijvoorbeeld. De Rijksoverheid kan gemeenten stimuleren om aan deze opgave te voldoen en/of kan via normen deze ruimte claimen.

² De brochure 'Zien en gezien worden' (1994) van het toenmalige Ministerie van WVC kan als voorbeeld dienen.

³ Een mogelijkheid om sportvoorzieningen in of nabij de woonomgeving te handhaven, is door het rendement van de gronden te verhogen. Van den Heuvel en Van der Poel (1999) beschrijven een succesvol voorbeeld: De voetbalvelden van het Amsterdamse AFC kunnen behouden blijven omdat de club de voorzieningen zo intensief mogelijk gaat gebruiken, waarbij ook werknemers van omliggende bedrijven de voorzieningen kunnen gebruiken. (Project van VROM in het kader van StIR)

Ook hier geldt dat het behouden of creëren van mogelijkheden voor sport en spel gemakkelijker is als het economisch rendement van gronden wordt verhoogd. Zo kunnen parkeerterreinen bij kantoorgebouwen in de stad en de stadsrand in de avonduren en in de weekeinden gebruikt worden als basketbalterrein of tennisbaan en kunnen gymzalen bij scholen 's avonds door verenigingen gebruikt worden. LNV kan op dit punt gemeenten adviseren en voorbeelden aan de hand doen.

Het is mogelijk en wenselijk om jongeren bij de planvorming voor de buitenruimte te betrekken. Bijvoorbeeld via jongerenpanels kunnen gemeenten hen laten meedenken over de locaties en over de aard van de voorzieningen.

Voor het buiten sporten zijn ook de agrarische gebieden en natuurgebieden op grotere afstand van de woonwijken van belang. Ook in het verstedelijkte Nederland geldt dat voor veel mensen dit soort gebieden binnen een kwartier fietsen van hun woning ligt. Omdat de agrarische sector in de nabije toekomst met minder grond zal toekunnen, komt in het landelijk gebied mogelijk grond vrij die op een andere wijze ingericht kan worden⁴. Voor de sportieve recreatie liggen hier kansen. Ook in natuurlijke gebieden liggen kansen voor de versterking van de sportieve recreatie. Mogelijkheden om te ATB-en, te skeeleren of te kanoën kunnen hier worden verbeterd, met name nabij de woonkernen. Waar nu vooral aan de rust- en ruimtezoeker wordt gedacht bij de inrichting van dit soort gebieden⁵, zal ook de jonge, sportieve recreant een plek kunnen krijgen. Om goed met hun wensen rekening te kunnen houden, is het wenselijk hen ook bij de planvorming voor het buitengebied te betrekken. (zie ook Stichting Recreatie/KIC 2001c). Binnen Strategische Groen Projecten en landinrichtingsgebieden, kan LNV zelf actie ondernemen om meer aan de wensen van jongeren tegemoet te komen. Voor andere gebieden kan LNV de verantwoordelijke overheid op het belang van de bewegingsruimte voor jongeren wijzen.

4.3 Welke maatregelen kan LNV treffen?

In de voorgaande paragraaf zijn maatregelen genoemd die LNV zou kunnen treffen om de bewegingsmogelijkheden voor jongeren te vergroten. De belangrijkste maatregelen zijn hier bijeen geplaatst.

LNV kan het vroegere project 'Kennen om te kunnen kiezen' nieuw leven inblazen door aan te haken bij de discussie over 'bewegingsmanagers' en met de Ministeries van VWS en OC&W en maatschappelijke organisaties in gesprek gaan over de aanstelling van professionals die niet alleen oog hebben voor sport maar voor vele vormen van beweging in de openlucht.

Belangrijke verbindingen voor jongeren van de woonwijken naar locaties buiten de stad, zoals sportvoorzieningen of strandbaden, moeten veilig en goed toegankelijk zijn. In het kader van het realiseren van een goede groen/blauwe-dooradering kan LNV hier aandacht aan schenken.

Normen kunnen in belangrijke mate bijdragen aan de realisatie en het behoud van voldoende speel- en sportvoorzieningen in en nabij de woongebieden. Het Ministerie van LNV kan hierin samen met VROM een rol spelen.

LNV kan, evenals andere ministeries, als adviseur optreden voor gemeenten. LNV kan meedenken over oplossingen en voorbeeldprojecten onder de aandacht brengen. Ook

⁴ Onbekend is of er daadwerkelijk (veel) agrarische grond zal vrijkomen de komende jaren. Agrariërs die doorgaan met boeren zullen hun bedrijven vergroten.

⁵ Dat ook voor deze recreant vele verbeteringen wenselijk en mogelijk zijn blijkt onder andere uit de studie 'Wandelen en toegankelijkheid' (Stichting Recreatie/KIC 2001)

kan LNV onderzoek (laten) verrichten waar gemeenten van kunnen profiteren. Een voorbeeld hiervan is onderzoek naar meervoudig ruimtegebruik: sportcomplexen die door meerdere groepen worden gebruikt en openbare en private ruimten (zoals parkeerplaatsen) die voor sporten buiten verenigingsverband kunnen worden gebruikt.

LNV zou ook inrichtingseisen kunnen opstellen voor een sociaal veilige en verkeersveilige omgeving of ideeën kunnen formuleren voor een omgevingsschouw voor deze aspecten. Hierbij kan LNV aanhaken bij een initiatief van het NISB om een 'sport- en bewegen omgevingsscan' te ontwikkelen.

In het kader van plattelandsvernieuwing (zie de recent verschenen Brief over het platteland, LNV 2001b) en natuurontwikkeling zijn er goede kansen voor de versterking van de recreatiemogelijkheden. Vaak wordt dan vooral gedacht aan mogelijkheden voor extensieve recreatie. Echter ook voor de sportieve recreatie, bijvoorbeeld door jongeren, liggen er goede kansen. In de nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' (LNV e.a. 2000b) wordt aangegeven dat mensen nadrukkelijker bij de planvorming voor de groene ruimte betrokken moeten worden. Dit geldt ook voor jongeren. Zowel voor het groen in het landelijk gebied als voor het groen om de stad en in de woonwijken, is het belangrijk om hun wensen te vernemen. Dit kan bijvoorbeeld met behulp van jeugdpanels, waarin jongeren op gelijk niveau praten met beleidsmakers. LNV kan dit zelf toepassen (analoog aan het Ministerie van VWS dat hiermee reeds ervaring heeft opgedaan) en kan, wellicht samen met VWS, gemeenten aansporen jeugdparticipatie toe te passen.

Bestemmingsplannen bieden bescherming tegen functieveranderingen op lokale schaal. Overwogen kan worden om gemeenten te verplichten om bij de ontwikkeling van nieuwe bestemmingsplannen een toets in te bouwen, waarbij de gevolgen voor sport, spel en recreatie in beeld worden gebracht. LNV kan hiertoe samen met VROM het initiatief nemen. Samen met VROM kunnen ook initiatieven worden genomen om vaker tot meervoudig ruimtegebruik te komen en om uitplaatsing van sportterreinen uit woonwijken te voorkomen.

Op het gebied van veiligheid kan LNV als coördinerend ministerie voor de groene ruimte andere ministeries aanspreken op het nemen van maatregelen om die groene ruimte veilig in te richten. Te denken valt aan V&W voor verkeersveiligheid en BZK voor sociale veiligheid (toezicht). Daar waar veiligheid samenhangt met inrichting kan LNV zelf en actieve rol spelen, bijvoorbeeld door gemeenten ideeën voor een veilige inrichting aan de hand te doen.

Op het gebied van ruitersport, een tak van sport waarvoor LNV het coördinerende ministerie is, is samenwerking gewenst met VWS, het ministerie dat voor de meeste sporten het verantwoordelijke ministerie is. Het kan hierbij bijvoorbeeld gaan om het samen optrekken bij het claimen van ruimte voor sport of het bevorderen van veiligheid voor sporters.

Voor sommige bewegingsmomenten, waaronder de voor LNV belangrijke momenten buiten spelen en buiten sporten (buiten verenigingsverband in de openlucht), zijn geen data bekend. Nauwkeurige onderzoeksgegevens kunnen bijdragen aan het formuleren van effectief beleid. LNV kan samen met andere ministeries onderzoek op dit gebied initiëren.

5 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

5.1 Conclusies

Hoe kan LNV bijdragen aan de bewegingsbevordering van jongeren? Deze vraag stond centraal in dit onderzoek. Om deze vraag te beantwoorden, is het onderzoek in drie deelvragen opgesplitst:

- Zijn jongeren minder gaan bewegen?
- Wat zijn de belemmeringen voor bewegen door jongeren?
- Kan LNV hier iets aan doen en zo ja, wat?

Zijn jongeren minder gaan bewegen?

Daar waar in de pers gewag wordt gemaakt over het bewegen door jongeren, gaat het meestal om het sportgedrag van de jeugd. Het beeld dat wordt opgeroepen is vaak dat jongeren te weinig en steeds minder sporten. Dit idee behoeft enige correctie. In vergelijking met volwassenen, ligt de sportdeelname voor jongeren tot 24 jaar juist erg hoog. Voor kinderen tot 12 jaar is bovendien de laatste jaren sprake van een lichte stijging. Voor jongeren vanaf 13 is sprake van een lichte daling. Meer veranderingen, en wel negatieve, zijn zichtbaar bij het sporten in verenigingsverband. Dit is de laatste jaren sterk gedaald voor jongeren vanaf 13 jaar. De toekomstprognose wijst op een verdere afname van het sporten onder jongeren. Er zijn twee groepen aan te wijzen waarvan het sportgedrag slechter is dan gemiddeld: sommige groepen allochtone kinderen en autochtone kinderen uit lagere sociale milieus.

Wat zijn de belemmeringen voor bewegen door jongeren?

Sporten is slechts één van de vormen van beweging. In het onderzoek is een vijftal 'bewegingsmomenten' van jongeren onderscheiden:

- Bewegen op school
- Bewegen naar school
- Buiten spelen
- Sporten in verenigingen
- Buiten sporten.

De laatste jaren zitten de lessen lichamelijke opvoeding kwalitatief in de lift. De verwachting is dat deze positieve tendens ten aanzien van het bewegen op school in de toekomst zal doorzetten. Financiële middelen van en regelgeving door de Rijksoverheid (OCenW en VWS met name) zijn hierbij een belangrijke bepalende factor.

De indruk bestaat dat het te voet en op de fiets bewegen naar school en naar andere plekken, al enige jaren een dalende tendens vertoont. Harde bewijzen hiervoor zijn niet gevonden. De verkeersveiligheid en de afstand zijn belangrijke factoren die bepalen of jongeren de weg naar school of sportvereniging zelfstandig lopend, fietsend of skeelerend afleggen.

Buitenspelen is bij kinderen onverminderd populair. Er zijn echter te weinig plekken in de woonwijken waar kinderen veilig kunnen spelen. Dit geldt vooral voor de oudere wijken maar ook in nieuwe wijken krijgen kinderen relatief weinig ruimte.

Jongeren tussen 13 en 24 sporten steeds minder binnen verenigingen. Dit hangt samen met de individualisering maar waarschijnlijk ook met het feit dat accommodaties steeds vaker verplaatst worden naar locaties buiten de steden. Vooral

in grotere steden is dit het geval. Dit treft kinderen uit allochtone gezinnen relatief zwaar. Zij wonen vaak in de oude wijken in grote streken en hebben vaker dan hun autochtone leeftijdsgenoten geen beschikking over een fiets of ander vervoermiddel.

De indruk bestaat dat het buiten sporten toeneemt. Voor de 13 tot 24 jarigen compenseert dit deels de afname van georganiseerd sporten. Deze toename van buitensportactiviteiten treedt op ondanks een verslechtering van de omgevingskwaliteit. In de woonwijken, de stadsranden maar ook in het agrarisch gebied en in de natuur zijn extra mogelijkheden gewenst. Zij kunnen een stimulans betekenen voor het buiten sporten.

Kan LNV hier iets aan doen en zo ja, wat?

LNV is niet het eerst verantwoordelijke ministerie als het om bewegingsbevordering van jongeren gaat. Zo hebben de ministeries van VWS en OC&W een prominentere rol op dit terrein. Ook zijn er verschillende organisaties actief om jongeren meer bewegingsmogelijkheden te bieden. Er zijn echter terreinen waar deze ministeries en organisaties geen of slechts een beperkte invloed op hebben en die wel van belang zijn voor het bewegingsgedrag van jongeren. Eén van die terreinen is de omgevingskwaliteit. Dit is het gebied waar de belangrijkste rol voor LNV is weggelegd. LNV kan zelf directe of indirecte maatregelen nemen en kan optreden als coördinerend ministerie van de groene ruimte, door andere ministeries te stimuleren de bewegingsmogelijkheden in de groene ruimte te verbeteren. Directe maatregelen zijn bijvoorbeeld inrichtingsmaatregelen in landinrichtingsgebieden en binnen Strategische Groen Projecten. Indirecte maatregelen zijn bijvoorbeeld het opstellen van groennormen voor gemeenten en het adviseren van en meedenken met gemeenten.

5.2 Aanbevelingen

In het onderzoek zijn diverse aspecten genoemd waar het Ministerie van LNV beleidsmatig op kan inspelen (zie pp. 19-20). Vier aspecten verdienen bijzondere aandacht en worden hier als aanbeveling genoemd:

- Groennormen
- Meervoudig ruimtegebruik
- Jongerenwensen in het landelijk gebied
- Witte vlekken in onderzoek aanpakken

Economische principes zijn er de belangrijkste oorzaak van dat groen- en speelvoorzieningen uit woonwijken en stadsranden verdwijnen en in nieuwbouwprojecten karig aan bod komen. Er zijn globaal twee manieren waarop dit automatisme doorbroken kan worden. In de eerste plaats kan de overheid ingrijpen. Het Rijk kan richtlijnen opstellen voor verkeers- en sociaal veilig gebruiksgroen en er op aandringen dat gemeenten hieraan voldoen. Wellicht kan zelfs een stap verder gegaan worden: bindende normen stellen waaraan lagere overheden en marktpartijen moeten voldoen.

Een tweede manier om speelruimte een sterkere positie te geven in de ruimtelijke planvorming, is door de economische waarde van het groen en de sportvelden te vergroten. Dit kan door een efficiënter gebruik van de grond: sportvelden die ook door bedrijven worden gebruikt en parkeerterreinen bij bedrijven die na kantoor tijd ook een functie hebben voor sport en spel. LNV kan in beide ontwikkelingen, samen met VROM, een rol spelen.

In de nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' (LNV 2000b) wordt aangegeven dat mensen nadrukkelijker bij de planvorming voor de groene ruimte betrokken moeten worden. Er wordt in deze nota niet over specifieke groepen gesproken, maar jongeren zouden bijzondere aandacht kunnen krijgen. Wensen van jongeren, bijvoorbeeld ten aanzien van sportieve recreatie, krijgen binnen plattelands- en natuurontwikkelingsprojecten traditioneel weinig aandacht. Door jongeren actief bij de planvorming te betrekken kan beter met hun wensen rekening gehouden worden en kan het bewegen van jongeren toenemen.

Over het sporten in verenigingsverband zijn nauwkeurige onderzoeksgegevens bekend, maar voor de overige vormen van beweging is dit niet het geval. Van het sporten op school kan desondanks een betrouwbaar beeld worden geconstrueerd, voor de verplaatsingen van jongeren van en naar school en naar andere plekken en voor het buiten spelen en buiten sporten is dit veel minder het geval. Het gevolg is dat beleid gebaseerd moet worden op veronderstellingen. Het is wenselijk als voor deze vormen van beweging hardere gegevens beschikbaar komen. Voor verplaatsingen door jongeren van en naar school en naar andere plekken gaat het om vragen als: Gaan ze te voet? Op de fiets? Worden ze met de auto gebracht? Is dit veranderd in de loop der jaren? Zo ja, wat zijn hiervan de redenen? Voor LNV zijn deze cijfers van secundair belang, maar voor andere ministeries (VWS, VenW en O,CenW) lijken ze van veel waarde. Wellicht kan een dergelijk onderzoek een plek krijgen binnen de Landelijke Jeugdmonitor, een interdepartementaal project met VWS als trekker.

Het verkrijgen van een goed inzicht in de mate waarin de jeugd buiten speelt en buiten sport is voor LNV belangrijk. Nu steeds meer jongeren (maar ook andere groepen van de bevolking) zich afkeren van het sporten in verenigingsverband, wordt het buiten spelen en buiten sporten van toenemend belang. Belangrijke vragen zijn:

- In welke mate spelen en sporten jongeren buiten?
- Welke activiteiten ondernemen zij?
- Welke activiteiten zouden zij willen ondernemen als de omgeving er geschikt voor zou zijn?
- Is de mate en de wijze van buiten spelen en sporten in de loop der jaren veranderd?
- Wat zijn de verwachtingen voor de toekomst?

LNV zou zo'n onderzoek zelf kunnen initiëren, maar kan dit ook samen met andere departementen doen (met name VWS), bijvoorbeeld via het eerder genoemde project Landelijke Jeugdmonitor.

LITERATUUR

- 3VO (2001) <http://www.3vo.nl> (juli 2001)
- Bal (2001) Kwaliteitsimpuls door verandering bevoegdheden bewegingsonderwijs, in: Landelijk contact, nr. 3, p. 19, 2001
- CBS (1998) Sport in Nederland 1998, Voorburg/Heerlen.
- CBS (1999a) Statistisch Jaarboek 1999, Voorburg/Heerlen.
- CBS (1999b) Jeugd, cijfers en feiten 1999, Voorburg/Heerlen.
- CBS (2001a) Statistisch Jaarboek 2001, Voorburg/Heerlen.
- CBS (2001b) Aanvullend Voorzieningengebruikeronderzoek 1991, 1995 en 1999 van het SCP, CBS-bewerking, Heerlen, weergegeven op StatWeb (augustus 2001).
- Daalder, R. en R. van der Duim (1989) Het sportieve gedrag verandert; de sportclubs ook ?, in: Recreatie, Vol. 27, No. 5, p. 10-11, 1989.
- Duim, R. van der (1987) Recreatieve vorming in het onderwijs: hoe vertellen wij het de kinderen?, in: Recreatie, Vol. 25, No. 5, p. 14-17, 1987.
- Duim, R. van der (1991) Voorbereid op vrijetijd, in: Recreatie en Toerisme, Vol. 1, Nr. 4, p.15, 1991.
- DWINK (Dat Wil Ik Nou Kwijt) (2001), <http://www.sjn.nl/dwink/> (juni 2001)
- EYe (2000) Op zoek naar de 'vrijheid van controle', december 2000.
- Groot, IJ (2001) Het bewegingsonderwijs in historisch perspectief, in: Landelijk Contact, nr. 3, 2001, pp. 16-18, 2000
- Heuvel, M. van den, Poel, H. van der, ea (1999) Sport in Nederland. Een beleidsgerichte toekomstverkenning, TUP, Tilburg.
- JIB (z.p,z.j.) Samen werken aan een sportieve en actieve jeugd, Arnhem.
- JIB (2000) Jeugdparticipatie in en door sport; een eerste verkenning, Arnhem.
- Landelijk Contact, Diverse artikelen: (nr. 4) augustus 1999 (nr. 5) oktober 1999 (nr. 6) december 1999 (nr. 1) februari 2000 (nr. 2) april 2000 (nr. 3) juni 2000 (nr. 4) augustus 2000.
- Ministerie van LNV, directie Groene Ruimte en Recreatie (1998) Recreatie in kort bestek, Een analyse van positie en kansen voor komend LNV-beleid. (Interne nota).
- Ministerie van LNV en VROM (1999) Grote Stedenbeleid en Groenimpuls, groen in en om de stad, i.s.m. Stichting Recreatie/KIC, Den Haag.
- Ministerie van LNV, directie Groene Ruimte en Recreatie (Nico Bosma) (2000a) Licht op groen, Nederland als Groene Delta, Den Haag.
- Ministerie van LNV, VROM, V&W en Ontwikkelingssamenwerking (2000b) Natuur voor mensen, mensen voor natuur, Nota natuur, bos en landschap in de 21e eeuw, Den Haag.

- Ministerie van LNV (2000c) Voedsel en groen, Het Nederlandse agro-foodcomplex in perspectief, Den Haag.
- Ministerie van LNV en EZ (2001a) Beleidsbrief toerisme en recreatie, Den Haag
- Ministerie van LNV (2001b) Brief over het platteland, 15-8-2001, Den Haag
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (1996) Wat Sport Beweegt, Contouren en speerpunten voor het sportbeleid van de rijksoverheid. Brief aan de Tweede Kamer, vergaderjaar 1996-1997, 25 125, nrs. 1-2.
- Ministerie van WVC, Directie Sportzaken (1994) Zien en gezien worden: voorbeeldprojecten 'sociale veiligheid', Sport en sociale vernieuwing 9, Rijswijk.
- Minjon, M. (2000) Mollige Maatjes, Waar komen al die extra kilo's toch vandaan?, in: J/M, No. 9, Jaargang 4, p.36-40 (september 2000).
- Montanus, M. (2000) Kinderen worden steeds minder zelfstandig, Overleven in de moderne jungle, J/M, No. 9 Jaargang 4. p.22-30, september 2000.
- Nederlandse JeugdGroep (2001) <http://www.jeugdgroep.nl/> (juni 2001)
- NIBUD (1999) Gedrag en Gezondheid van Scholieren; nationaal scholieren onderzoek 1996 deel 2, Utrecht.
- NOC*NSF (1998) Sport Beweegt Gezondheid; Beleid en Activiteiten 1998-2003, Arnhem.
- NUSO, Prof. Dr. Winter, M. de en Drs. Kroneman, M. (1998) Het effect van buitensporten; Wetenschappers onderzoeken economische waarde, NUSO, Utrecht.
- Poel, H. van der ea. (2000) Bewegingsruimte. Verkenning van de relatie Sport en Ruimte, KUB, Tilburg.
- Poel, H. van der (z.t.) Geef sport de ruimte om te bewegen!, Factsheet van de ministeries van VWS, VROM en LNV, NOC*NSF, VNG, IPO, KUB en LC
- Poel, H. van der en Raaijmakers S. (1998) Vol leven en Beweging; sport en bewegingsgedrag van jongeren, 1975-1995, In: Mens & Maatschappij, jrg. 73, nr. 3, pp. 277-291, 1998)
- Ruimte Voor De Jeugd (2001), <http://www.ruimtevoordejeugd.nl/>, 2001.
- SCP (1999a) Lokaal jeugdbeleid; onderzoek lokaal sociaal beleid, Den Haag.
- SCP (1999b) Naar andere tijden?; Er is meer dan voorheen in de wereld te doen, Sociale en Culturele Studies-29, Den Haag.
- SCP (2000) Nederland in Europa; Sociale en Cultureel Rapport 2000, Den Haag.
- SP, (2001) <http://www.sp.nl> , augustus 2001.
- Stichting Recreatie/KIC (1999) Recreatie en Gezondheid; Effecten van beweging en natuurbeleving op de gezondheid, Den Haag.
- Stichting Recreatie/KIC (1998) Kiezen voor Recreatie, Ex-post evaluatie, Den Haag.
- Stichting Recreatie/KIC (2000) Recreatie in beleid van andere ministeries, Op zoek naar nieuwe partners en meer kwaliteit, Den Haag.

Stichting Recreatie/KIC (2001a) Wandelen en toegankelijkheid, Bedreigingen en knelpuntgebieden, Den Haag.

Stichting Recreatie/KIC (2001b) Implementatie rood met groen. Een verkenning van groennormen. Een alternatieve benadering. Eindconcept, Den Haag.

Stichting Recreatie/KIC (2001c) Rust & Ruimte, basisbehoefte of cliché?, Een verkenning naar onderzoek over typering van recreanten en hun voorkeuren, Den Haag.

Stichting SPEELRUIMTE (2001) <http://www.speelruimte.nl/index1.html>, mei 2001.

Stiggelbout, M., V.H. Hildebrandt en W.T.M. Ooijendijk (1997) Trendrapport bewegen en gezondheid 1996/1997, TNO-PG en NIA TNO, Amsterdam.

Tweede Kamer (1995) Brief van de staatssecretaris van VWS en OC&W; 24 400 XVI, nr. 59, Den Haag.

Tweede Kamer (1998) Verslag van een Algemeen Overleg Jeugdzorg 1998-2001 en Jeugdzorg 1999-2002; 25 619 en 26 211, nr. 18, Den Haag.

Tweede Kamer (1996) Verslag van een Algemeen Overleg; 24 400 XVI, nr. 85, Den Haag.

Vrijetijd studies (1997) Sport voor allen? Individualisering, Museumbezoek, Boom tijdschriften, Jaargang 15, Nr. 1.